

ДВА СХІДНИХ НАПИСИ З АККЕРМАНУ ТА ІЗМАЇЛУ

У статті проаналізовано дві відомі пам'ятки епіграфіки, що походять з таких фортець Північно-Західного Причорномор'я османського періоду, як Ізмаїл та Аккерман. Публікуються нові фото, картограми та розшифрування написів з уточненими перекладами. Плита з написом із Аккерману розташовувалася в районі головної брами фортеці та її текст пов'язаний саме із суфійською традицією: автор звертається до халіфа Алі, сподіваючись на його захист. Напис з Ізмаїлу пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу 1792–1795 рр.

Ключові слова: Аккерман, Білгород-Дністровська фортеця, Ізмаїл, османська епіграфіка, написи.

Епіграфіка османського періоду фортець та міст Північно-Західного Причорномор'я є не достатньо дослідженою. Однією із причин цього є відсутність сьогодні в оригіналі більшості з введених у минулі часи до наукового обігу лапідарних пам'яток. За останні сто років вони чи зникли з первинних місць розташування на стінах історичних споруд, або поміняли музейні адреси фондового зберігання, або ж загубилися.

У статті автор звертається до добре відомих серед фахівців двох написів зі «східними письменами» з Аккерману та Ізмаїлу. Перша – це плита, що походить «з ескарпу рову» (за описом 1819 р.) Аккерманської фортеці (рис. 1.1). Інша – з комплексу чотирьох однакових мармурових надбрамних плит Ізмаїльської фортеці (рис. 2). Вперше їх зафіксовано також у 1819 р. на малюнку російського військового А. Літова, потім декілька разів перевидано з варіантами перекладів. Фото ізмаїльської плити публікувалося мінімум двічі: у статті І. Спафариса [1, с. 166–167], а також у монографії М. Шлапак [2, с. 294]. Свій власний варіант перекладу, без малюнка, надруковано автором статті у 2015 р. [3, с. 331]. Фото аккерманської плити вперше видав М. Репников [4, с. 77], а невдовзі й І. Спафарис [1, с. 172–175] (однакові варіанти перекладу). Малюнок військового 1819 р. – вперше видав В. Войцеховський [5, с. 372], потім М. Шлапак [6, с. 178–179; 7, с. 227, 231], дубляж малюнку з новим варіантом перекладу напису – А. Красножон [8, с. 52; 9, с. 78]. Востаннє фото та варіанти перекладів, зроблені у першій чверті ХХ ст., повторені у короткій компілятивній статті І. Сапожнікова, без нових варіантів прочитання, інтерпретацій чи зображень [10, с. 56].

У січні 2014 р. автору статті вдалося віднайти у фондах музейного національного комплексу «Молдова» у Яссах три з чотирьох мармурових плит ізмаїльської групи лапідарних пам'ятників. У пропонованій статті вперше подано картограму напису до них, уточнено розшифрування. Складнішою за структурою є напис з ескарпу Аккерманської фортеці. Його картограму виконано за фотографією 1915 р. з власним баченням варіанту прочитання та перекладу.

Аккерманський напис. Фортеця у Білгороді-Дністровському (Одеська область) збудована у 1410–1450-ті рр. Кардинально перебудована по зовнішньому, східному і південному фронтам у 1480–1490-х рр. за ініціативи османського султана Баязида II. У 1798 р. султан Селім III провів останню масштабну модернізацію оборонного комплексу [9, с. 351–353; 11, с. 308–315]. Головний та єдиний вхід до фортеці розташований у надбрамній вежі так званих «Кілійських воріт» (історична назва за молдавського та османського періодів – «Великі врата» [9, с. 41; 12, с. 201].

До 2011 р. в ескарпі рову поруч з Кілійською брамою (у північно-східному куті вежі) зберігалася прямокутна в плані ніша від будівельної плити у верхніх рядах мурування. Її розміри 0,5×0,6 м, глибина – до 15 см. Автор малюнка 1819 р. в експлікації зазначав, що ця плита розташовувалася

«в ескарпі напроти соборної ж церкви» (в північно-східному секторі фронту, на ділянці рову між вежами № 8 та № 2), оскільки так звана «Соборна церква» розміщувалася в будівлі Ханської мечеті на вул. Л. Попова, на розі Ф. Ушакова [8, с. 51; 9, с. 11–13].

Вже у 1912 р. перший видавець плити, Н. Репников, пише, що вона знята з murів Аккерманської фортеці і зберігається в Одеському археологічному музеї, а первинне місце її знаходження на стінах невідоме. Він припускає, що плита могла розташовуватися на фасаді Кілійської брами, вказуючи на нішу, яка була над прольотом, та може бути співвіднесена за формою і розмірами [4, с. 78].

Близьку до того локалізацію – у ворітній вежі фортеці, а не на ній, свого часу запропонував і автор пропонованої статті, припускаючи її взаємозв'язок з іншою порожньою нішею – в ескарпі рову, спираючись на пояснення автора малюнка 1819 р. (до речі, над прольотом воріт, згідно з експлікацією, розташовувалася інша плита – з тугрою османського султана) [9, с. 66].

І. Сапожников, повертаючись у нещодавній публікації до цієї плити, зізнався, що «дуже хоче», щоб вона «належала конкретній аккерманській мечеті». Але не знайшовши тому доказів, розмістив її в районі вежі № 8, в центрі східного фортечного фронту, що в 60 м на південний схід від Кілійської брами [10, с. 47–48]. Першим ідею про можливе розташування плити на стінах якоїсь з аккерманських мечетей шиїтського толку висловив ще І. Спафарсис [1, с. 172].

Опубліковано мінімум чотири варіанти перекладу тексту плити, два перших з яких ідентичні. На жаль, сама плита загублена і досліджувати оригінал неможливо. Не виключено, що вона була вивезена разом із лапідарною колекцією Одеського археологічного музею відступаючими румунськими військами у 1944 р., як це було з білгородськими епіграфічними пам'ятками XV ст. [12, с. 180] і колекцією ізмаїльських надбрамних плит, які опинилися у Яссах.

Н. Репников дає наступні розміри плити: 0,76 м (ширина)×0,55 м (висота)×0,28 м (товщина). Опубліковане ним фото демонструє хорошу і повну збереженість тексту. Автор наводить переклад, виконаний Н. Медніковим: «Будь-яка турбота розсіється за допомогою покровительства твого, о Алі!». Промальовування напису та розшифрування немає, але напис визначений як арабський [4, с. 77].

У 1915 р. І. Спафарсис теж вважав її арабською. Публікуючи колекцію східних написів Одеського музею старожитностей, він вводить до наукового вжитку ще одну фотографію плити кращої якості (рис. 1.1), а також своє транскрибоване розшифрування і переклад: «Будь-яка турбота зникне, завдяки заступництву твоєму, о Алі!» [1, с. 172–174]. Незважаючи на майже повну ідентичність двох варіантів, І. Сапожников шукає в них розбіжності, оцінюючи другий варіант як «більш точний» у порівнянні з першим [10, с. 48].

Наступний варіант перекладу (без промальовування і розшифрування) належить архітекторові М. аль-Баштауї, який опублікувала М. Шлапак у 2001 р.: «Осанна, мій славний Господь» [6, с. 179]. І якщо перші два більш-менш наближені до оригіналу, то цей зовсім далекий від нього.

У 2012 р. автором статті опубліковано ще один варіант перекладу напису:

كل ممر سيرى على بابل

«Всі дороги ведуть до Вавилону» [8, с. 52].

Але і цей переклад не можна визнати задовільним, ні з точки зору граматики, ні відповідності до оригіналу. Слово «Вавилон» – яке визначило всю логіку перекладу, з'явилося в ньому обґрунтовано, якщо не враховувати невелику деталь – прийнята за кінцеву $\downarrow$ насправді є буквою ك.

Варіації у прочитанні тексту плити пояснюються заплутаним малюнком різьби. Різьбяр працював у каліграфічному стилі сульс, розробленому для оформлення та декорування. Каліграфія в сульсі підпорядковується певним правилам розташування букв і слів. Перед майстром стоїть складне завдання дотримання правил візуалізації тексту. Найчастіше такі написи в арабському «вгадуються», ніж читаються, оскільки в свідомості носіїв мови існують стандартні кліше і тоді девіації від «канону» мозок не сприймає.

Недарма І. Спафарсис нарікає у своїй роботі, що почерк напису є «вкрай заплутаний, написаний в два яруси і читається дуже і дуже важко», чому на розшифрування він витратив декілька днів [1, с. 172].

У даному випадку розшифрування слід розпочати із виявлення схеми напису (рис. 1.2). При уявному хаосі, напис є чітко структурованим. У ньому шість слів, розташованих двома рядами, трьома парами. Текст огласований, з діакритичними знаками. Висловлення починається від слова «куль» («весь», «всілякий») у правому нижньому кутку і продовжується вгору, до другого слова над ним. Друга пара читається таким же чином – спочатку нижнє слово, потім верхнє. Правда, другу половину дуже розлогого верхнього слова другої пари, різьбяр опустив у нижнє поле.

Остання пара завдяки типу візерунка займає центральну та ліву верхню частину плити. Різьбяр задумав так, щоб погляд при читанні йшов наверх по стійках «високих» букв нижнього ряду (ا, ل, ك), і спускався вниз спадними лініями закінчень «низьких» букв, розташованих у верхній частині плити. Букви «висхідного типу» вершинами стійок вирівняні по верхньому краю. А по нижньому – або їх напівкруглі бази, або закруглення деяких «низьких» букв.

Сульс – це урочиста каліграфія і використовувалася в особливих випадках. Тому Аккерманський напис мав розташовуватися на одному з відкритих для широкого загалу місць в фортеці, яким є, поміж іншим, район надбрамної вежі.

Отже, розшифрування напису наступне*:

كُلُّ هَمِّ سَيْنَجَالِيٍّ بَوْلَانِيكَ يَا عَلِيٍّ

Переклад: «Всіляка турбота покине мене під твоїм заступництвом о, Алі».

Він співпадає із варіантом І. Спафарсиса за виключенням деяких деталей у читанні. Так, у дослідника четверте слово у рядку передано у транскрипції як «vilajätika», тобто, «твое заступництво» [1, с. 174]. Але в оригіналі відсутня буква «мім» у цій частині тексту (яку помилково побачив дослідник). Також незрозуміло, як інтерпретувати знак (буква «каф», чи «даль»?) між «уа» та лігатурою «ла» в цьому слові. Але на загальний зміст перекладу це уточнення не впливає.

Дослідник цілком точно навів історію походження напису з відомої шіїтської молитви: «Всі турботи та журби покинуть мене під твоїм заступництвом, о Алі, о Алі, о Алі!» [1, с. 174]. В аккерманському написі подано її скорочений варіант.

На жаль, у тексті немає дати і ми можемо лише припускати датування за манерою різьби (на мій погляд, не раніше XVIII ст.). Це не є пам'ятна будівельна плита, а релігійна посвята, яка дійсно могла мати відношення до суфійської громади Аккерману, що впливає з професійного коментаря І. Спафарсиса [1, с. 172–174].

Ізмаїльський напис. У 1774 р. Ізмаїл стає центральною ланкою нижньодунайської оборонної межі османів. У 1789 р. тут розпочинається будівництво фортеці сучасного бастионного типу за проектом Ж. Лафїтта-Клаве [13, с. 153]. Після Ясського миру Порта знов приділяє пильну увагу розбудові Ізмаїлу, незважаючи на те, що її бастионні укріплення, спроектовані наприкінці 1780-х рр. залишалися найсучаснішими в регіоні. Два англійських інженери – Джорж Фредерік Кохлер і Джон Спенсер Сміт [14, с. 240] перебудовують її упродовж 1792–1795 рр. Після закінчення будівництва над трьома брамами вмонтовано чотири однакові мармурових плити із текстом пам'ятного змісту і датою закінчення будівництва.

Опис і фотографія однієї із плит вперше опубліковані І. Спафарсисом [1, с. 165–167]. Другий знімок (зроблений автором статті у Яському музеї) видала М. Шлапак [2, с. 294]. Однак видавнича якість та формат обох виданих фото, на жаль, не дозволяють розібрати саму текстову частину лапідарного пам'ятника. У цій статті автор публікує свій знімок саме цього, найбільш інформативного фрагменту плити, а також загальне фото і картограму (рис. 2; 3.1; 2).

У Яському музеї збереглися три із чотирьох ізмаїльських плит. І. Спафарсис пише, що в період зберігання в Одеському музеї старожитностей їх було чотири. Отже, в Румунію їх вивезли під час війни. В Одесу вони потрапили після скасування військового статусу фортеці за підсумками Паризького миру 1856 р.

Згідно з експлікацією, на малюнку 1819 р. вони розташовувалися на внутрішньому боці Хотинських, Бендерських, Кілійських, Царгородських та Броських воріт [2, с. 286]. Елементи різьблення на усіх майже однакові. Напис розташовується в нижньому лівому кутку в невеликій (незважаючи на значні розміри плити: 1,21×0,92 м) прямокутній рамці. У попередній публікації автор статті пропонував наступне розшифрування [3, с. 331], однак переклад потребує уточнень:

اثر خان محمد راشيد امين ببناء قلعة اسمعيل سنة ١٢٠٩

«Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл рік 1209».

Рік 1209 за хіджрою припадає на період з серпня 1794 р. – до липня 1795 р.

Слово «Амін» спочатку вважалось за лакаб – почесний титул, частина імені Мухаммада Рашида, а за його титулатуру прийнято слово «хан», яке є перед ім'ям. Однак, І. Спафарсис цілком справедливо перевів перше слово як іменник в іншому його значенні: «завідувач», «наглядач», а друге – як «хамийя» (начебто «перо», «кисть»). І якщо перше вже не викликає сумнівів, то ідея читання другого й досі під питанням. Як один з варіантів тут може бути «хане» (в розумінні «дім»).

Отже, доречно уточнити попередні варіанти перекладу та зупинитися на наступному: «Витвір (представника дому?) Мухаммада Рашида, управляючого будівництвом фортеці Ізмаїл. Рік 1209». Мова напису не дуже зрозуміла. Чи то фарсі, чи староосманська, каліграфія стилю насталик.

Таким чином, у науковий вжиток введено нові додаткові матеріали за двома добре відомими пам'яткам епіграфіки із двох фортець Північно-Західного Причорномор'я османського періоду. Аккерманський напис розташовувався у районі Кілійської брами, стосується релігійної тематики шиїтського напрямку. Напис з Ізмаїлу є пам'ятним, будівельним, пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу (1792–1795 рр.).

У статті вперше використано фотографії та картограму. Завдяки результатам нових досліджень і знахідкам оригіналів, питання прочитання і перекладу двох даних пам'яток епіграфіки, на мій погляд, є вичерпаним.

Список використаних джерел

1. Спафарис И. Принадлежащие музею императорского Одесского общества истории и древностей предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями // Записки Одесского общества истории и древностей. 1915. Т. XXXII. С. 146–195.
2. Şlapac M. Cetăţile bastoainare din Moldova (sfârşitul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chişinău: ed. ARC, 2016. 372 p.
3. Красножон А. В., Драгомирецкий А. А. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // Stratum Plus. Кишинев, 2015. № 6. С. 319–334.
4. Репников Н. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества. СПб., 1912. Т. 2. С. 59–87.
5. Войцеховский В. А. Строительные надписи на стенах крепости в Белгород-Днестровском // Юго-Восточная Европа в средние века. Кишинев, 1972. С. 371–374.
6. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). Кишинев: ARC, 2001. 214 с.
7. Şlapac M. Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea). Chişinău: ARC, 2004. 368 p.
8. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре: история строительства. Кишинев: Stratum plus, 2012. 412 с.
9. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аkkerман) в исторических изображениях. Кишинев: Stratum plus, 2016. 475 с.
10. Сапожников И. В. Из истории мечетей и церквей Аккермана середины XVII – первой половины XIX веков // Емінак: Київ-Миколаїв, 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 45–58.
11. Красножон А. В. Белгород-Днестровская крепость: этапы развития оборонного комплекса (XV–XVIII вв.) // Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья. СПб: Государственный Эрмитаж, 2017. С. 308–315.
12. Красножон А. В. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // Stratum plus. Кишинев, 2013. № 6. С. 177–212.
13. Ришелье А.-Э. Герцог Арманд-Эммануил Ришельё. Документы и бумаги о его жизни и деятельности. 1766–1822 // Сборник Императорского Русского исторического общества. СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1886. № 54.
14. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieurcartographe français au service de Selim III // Science in Islamic Civilisation. Istanbul: Research Centre for Islamic History (Art and Culture), 2000. P. 233–243.

References

1. Spafaris I. Prinadlezhashchie muzeyu imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei predmety s arabskimi, persidskimi i turetskimi nadpisyami [Belonging to the Museum of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities items with Arabic, Persian and Turkish inscriptions]. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei. 1915. T. XXII. S. 146–195.
2. Şlapac M. Cetăţile bastoainare din Moldova (sfârşitul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chişinău: ed. ARC, 2016. 372 p.
3. Krasnozhon A. V., Dragomiretskii A. A. Akkermanskaya krepost' v kontekste franko-osmansko-russkikh otnoshenii v 1790-kh gg. [Ackerman fortress in the context of Franco-Ottoman-Russian relations in the 1790s.]. Stratum Plus. Kishinev, 2015. № 6. S. 319–334.
4. Repnikov N. Neskol'ko slov o razvalinakh Akkermanskoi kreposti [A few words about the ruins of the Akkerman fortress]. Zapiski razryada voennoi arkhologii i arkhеоgrafii imperatorskogo russkogo voenno-istoricheskogo obshchestva. SPb., 1912. T. 2. S. 59–87.
5. Voitsekhovskii V. A. Stroitel'nye nadpisi na stenakh kreposti v Belgorod-Dnestrovskom [Construction inscriptions on the walls of the fortress in Belgorod-Dnestrovsky]. Yugo-Vostochnaya Evropa v srednie veka. Kishinev, 1972. S. 371–374.
6. Shlapak M. E. Belgorod-Dnestrovskaya krepost' (issledovanie srednevekovogo oboronno go zodchestva) [Belgorod-Dnestrovskaya fortress (study of medieval defense architecture)]. Kishinev: ARC, 2001. 214 s.
7. Şlapac M. Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea). Chişinău: ARC, 2004. 368 p.
8. Krasnozhon A. V. Krepost' Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriya stroitel'stva [Fortress Belgorod (Ackerman) on the Dniester: the history of construction]. Kishinev: Stratum plus, 2012. 412 s.
9. Krasnozhon A. V. Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniyakh [Fortress Belgorod (Ackerman) in historical images]. Kishinev: Stratum plus, 2016. 475 s.
10. Sapozhnikov I. V. Iz istorii mechetei i tserkvei Akkermanska serediny XVII – pervoi poloviny XIX vekov [From the history of the mosques and churches of Akkerman in the middle of the XVII - the first half of the XIX centuries]. Eminak: Київ-Mikolaïv, 2017. № 3 (19). T. 2. S. 45–58.
11. Krasnozhon A. V. Belgorod-Dnestrovskaya krepost': etapy razvitiya oboronno go kompleksa (XV–XVIII vv.) [Belgorod-Dnestrovsk fortress: stages of development of the defense complex (XV–XVIII centuries)]. Monumental'noe zodchestvo Drevnei Rusi i Vostochnoi Evropy epokhi srednevekov'ya. SPb: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2017. S. 308–315.
12. Krasnozhon A. V. Epigraficheskie pamyatniki XV v. iz Belgorodskoi kreposti [Epigraphic monuments of the XV century. from the Belgorod fortress]. Stratum plus. Kishinev, 2013. № 6. S. 177–

212. 13. Rishel'e A.-E. Gertsog Armand-Emmanuil Rishel'e. Dokumenty i bumagi o ego zhizni i deyatel'nosti. 1766–1822 [The Duke of Armand-Emmanuel Richelieu. Documents and papers about his life and activities. 1766–1822]. Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva. SPb: Tipografiya I. N. Skorokhodova, 1886. № 54. 14. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieurcartographe français au service de Selim III. Science in Islamic Civilisation. Istanbul: Research Centre for Islamic History (Art and Culture), 2000. R. 233–243.

Andriy Krasnozhon

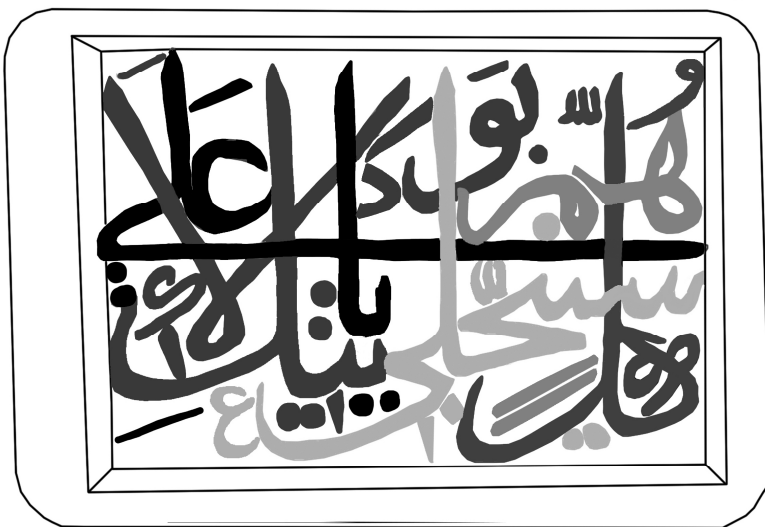
TWO EASTERN INSCRIPTIONS FROM THE AKKERMAN AND ISMAIL

In the article the author again returns to the analysis of two well-known epigraphic monuments of the fortresses of the North-Western Black Sea coast of the Ottoman period, as: Ismail and Akkerman. The new photos, cartograms and decoding of inscriptions with the specified translations are published. The plate with the inscription from Akkerman was located in the area of the main fortress gates and its text is connected with the Sufi tradition: the author appeals to the caliph Ali, hoping for his protection. The inscription from the Ismail is related to the last stage of modernization of the defense complex (1792–1795-th).

Key words: Akkerman, Belgorod-Dnistrovsk' fortress, Ismail, Ottoman epigraphy, inscriptions.

1

2

Рис. 1. Фото (І. Спафарсиса) та картограма (А. Красножон) аккерманського напису.

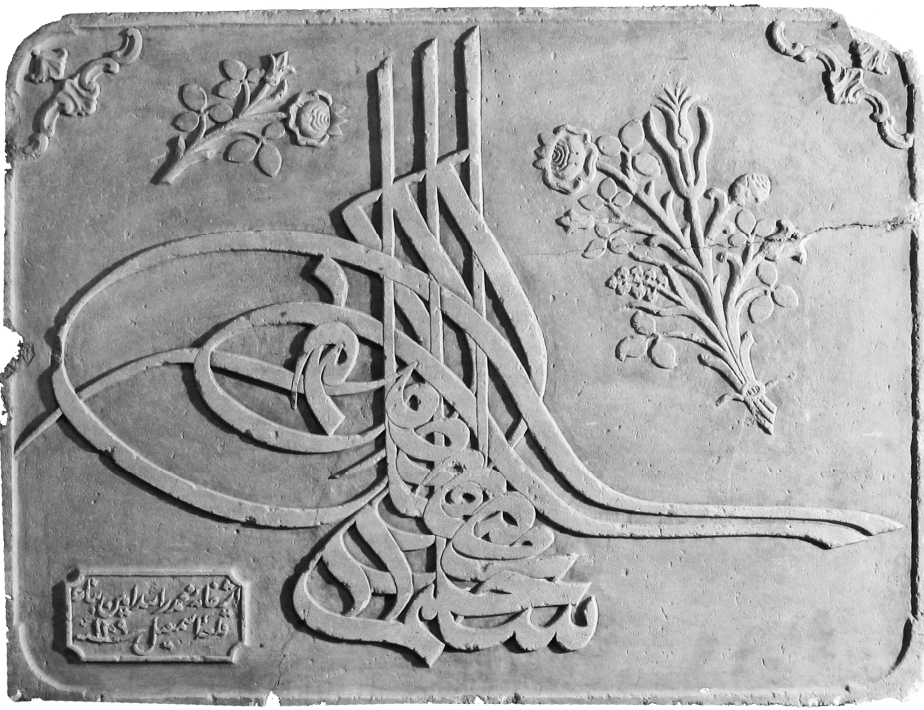
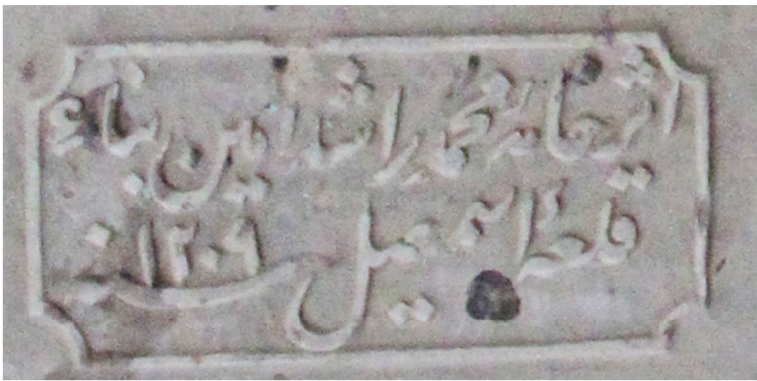

Рис. 2. Фото ізмаїльської плити (А. Красножон).

1

2

Рис. 2. Фото та промалювання напису ізмаїльської плити (А. Красножон).